

Date: 17th January-2026

O'ZBEK TILIDA SINONIMLARNING NUTQDAGI ROLI

Bayxanova Mavluda G'ulomovna

O'zbekiston Respublikasi IIV 1 sonli

Toshkent akademik litseyi Tillarni

o'rganish kafedrası ona tili va adabiyot fani

o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilidagi sinonimlarning nutq jarayonidagi o'rni va ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Unda sinonimlarning til boyligini oshirish, nutqni takroriylikdan xalos etish, fikrni aniq va ravon ifodalash, shuningdek, matnning uslubiy rang-barangligini ta'minlashdagi funksional vazifalari yoritiladi. Tadqiqot davomida sinonimlarning semantik yaqinligi bilan bir qatorda, ularning ma'no nozikliklari, emotsional-ekspressiv bo'yoqlari hamda turli uslublarda qo'llanish xususiyatlari asoslab beriladi. Shuningdek, sinonimlardan o'rinli foydalanish nutq madaniyatining muhim ko'rsatkichlaridan biri ekani ta'kidlanib, sinonimlarni noto'g'ri qo'llash natijasida yuzaga keladigan uslubiy va ma'noviy xatolar haqida ham fikr yuritiladi. Maqola xulosasida sinonimlarning o'zbek tilining kommunikativ imkoniyatlarini kengaytirishi, nutqning ta'sirchanligini kuchaytirishi hamda tilning estetik qiymatini oshirishdagi roli umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: Sinonim, sinonimiya, leksikologiya, semantika, nutq madaniyati, uslubiyat, leksik boylik, ma'no nozikligi, emotsional-ekspressivlik, badiiy nutq, adabiy til me'yorlari, kommunikativ kompetensiya.

Til insoniyat tafakkuri va jamiyat taraqqiyotining eng muhim omillaridan biri bo'lib, u nafaqat axborot uzatish vositasi, balki milliy madaniyat, ma'naviyat va ijtimoiy tajribaning ifoda shakli sifatida ham namoyon bo'ladi. Har bir tilning boyligi, avvalo, uning lug'at tarkibi, so'zlarning ma'no rang-barangligi hamda nutqda ifodalanish imkoniyatlari bilan belgilanadi. O'zbek tili ham tarixiy taraqqiyoti davomida o'ziga xos leksik qatlamni shakllantirgan, turli davrlarda turli manbalardan so'zlarni qabul qilgan va shu asosda sinonimik boylikka ega bo'lgan tillardan biridir. Ayniqsa, sinonimlarning nutqdagi roli masalasi tilshunoslikda dolzarb mavzulardan bo'lib, u nutqning ta'sirchanligi, badiiyligi, aniqligi va uslubiy rang-barangligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Sinonimlar tilning estetik imkoniyatlarini kengaytiruvchi, nutqni takrorlardan xalos etuvchi, ma'nodagi nozik farqlarni ifodalashga xizmat qiluvchi leksik birliklar sifatida tilning boyligini ko'rsatadi. Shu sababli sinonimlarning nutqdagi vazifasi nafaqat lingvistik jihatdan, balki kommunikativ, uslubiy hamda pragmatik nuqtai nazardan ham alohida o'rganishni talab etadi. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi sinonimlarning mohiyati, ularning nutqda qo'llanish xususiyatlari, uslubiy qiymati hamda nutq madaniyatini shakllantirishdagi o'rni ilmiy asosda yoritiladi.

Date: 17th January-2026

Tilshunoslikda sinonimlar deganda shaklan turlicha bo‘lib, ma’nosi bir-biriga yaqin yoki bir ma’no doirasida o‘xshashlikka ega bo‘lgan leksik birliklar tushuniladi. Sinonimlar aynan bir xil ma’noni to‘liq ifodalashi shart emas, aksincha, ular ko‘pincha umumiy ma’no yadrosiga ega bo‘lgan holda, ma’no nozikliklari, uslubiy rang, emotsional-ekspressiv bo‘yoq hamda qo‘llanish doirasi bilan farqlanadi. Masalan, “go‘zal”, “chiroyli”, “nazokatli”, “sohibjamol” so‘zlari umumiy holda ijobiy estetik bahoni bildiradi, biroq har biri turli uslubiy vaziyatda turlicha ta’sir kuchiga ega bo‘ladi. Demak, sinonimlarning mavjudligi tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirib, nutqni yanada mukammal va boy shaklga keltiradi.

O‘zbek tilida sinonimlar asosan tarixiy taraqqiyot, turli dialektlar ta’siri, o‘zlashma qatlamning boyishi hamda badiiy adabiyot tilining rivojlanishi orqali shakllangan. Shuningdek, sinonimik qatlamning shakllanishida xalq og‘zaki ijodi, she’riyat, publitsistika va ilmiy uslubning ham alohida hissasi mavjud. Tilning sinonimik imkoniyatlari, ayniqsa, badiiy nutqda obraz yaratish, ta’sirchanlikni oshirish, fikrni nozik ranglar bilan ifodalashda ko‘proq namoyon bo‘ladi.

Sinonimlarning nutqdagi eng muhim vazifalaridan biri nutqni takrorlardan qutqarish, fikrni ravon hamda mantiqan izchil bayon qilishga yordam berishdir. Nutq jarayonida bir so‘zning ketma-ket takrorlanishi tinglovchi yoki o‘quvchi uchun ma’lum darajada zerikarli bo‘lib ko‘rinishi, matnning badiiy qiymatini pasaytirishi va fikrning ta’sirchanligini susaytirishi mumkin. Shuning uchun ham sinonimlardan foydalanish nutqni silliq, mazmunan boy hamda uslubiy jihatdan jozibador qiladi.

Masalan, “o‘qituvchi” so‘zi matnda takrorlanib qolsa, uni “ustoz”, “muallim”, “pedagog” kabi sinonimlar bilan almashtirish orqali fikrning umumiy mazmuni saqlangan holda nutqning ifoda imkoniyatlari kengayadi. Biroq bunda sinonimlarning uslubiy rangiga alohida e’tibor berish lozim bo‘ladi, chunki “muallim” so‘zi ko‘proq kitobiy va rasmiy tusga ega bo‘lsa, “ustoz” so‘zi hurmat va samimiylilikni kuchliroq ifodalaydi.

Sinonimlar faqat takrorini oldini olish bilan cheklanmaydi, balki fikrning aniq va nozik ifodalanishini ham ta’minlaydi. Har bir sinonim bir xil ma’no doirasida bo‘lsa-da, ularning semantik ko‘lami, emotsional bo‘yoqlari, qo‘llanish sharoiti hamda nutqdagi pragmatik vazifasi turlicha bo‘ladi. Shu jihatdan sinonimlar nutqda aniqlik va ta’sirchanlikni oshiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Masalan, “gapirmoq” fe’li bilan “so‘zlamok”, “bayon qilmoq”, “izohlab bermok” fe’llari o‘zaro yaqin ma’noga ega bo‘lsa-da, ular bir xil vaziyatda bir xil natija bermaydi. “Gapirmoq” so‘zi umumiy harakatni bildirsa, “bayon qilmoq” ko‘proq mantiqiy izchillik va rasmiylilikni, “izohlab bermok” esa tushuntirish va sharhlash mazmunini kuchaytiradi. Demak, sinonimlar fikrning mazmuniy aniqligini kuchaytirib, muallifning maqsadini aniqroq ifodalashga xizmat qiladi.

Sinonimlar nutqning uslubiy rang-barangligini ta’minlaydigan eng muhim vositalardan biridir. Har bir uslub (ilmiy, rasmiy, publitsistik, badiiy, so‘zlashuv) o‘ziga xos leksik birliklarni talab qiladi. Sinonimlarning mavjudligi esa muallifga bir ma’no doirasida turli uslubiy variantlardan foydalanish imkonini beradi.

Date: 17th January-2026

Masalan, badiiy nutqda “vafot etdi” o‘rniga “olamdan o‘tdi”, “ko‘z yumdi”, “hayot bilan vidolashdi” kabi sinonimik ifodalar ishlatilishi mumkin bo‘lib, bu holat matnga emotsional bo‘yoq va obrazlilik baxsh etadi. Rasmiy hujjatlarda esa bunday ifodalar o‘rniga “vafot etdi” yoki “hayotdan ko‘z yumdi” kabi neytral va normativ shakllar afzal bo‘ladi. Shu orqali sinonimlarning uslubiy tanlovi nutqning maqsadga muvofiqligini ta‘minlaydi.

Sinonimlarning muhim vazifalaridan yana biri nutqda emotsional-ekspressiv ta‘sirni kuchaytirish, ya‘ni fikrga hissiy rang berishdir. Ayniqsa, badiiy adabiyot, publitsistika, notiqlik san‘ati hamda ommaviy chiqishlarda sinonimlar tinglovchiga kuchli ta‘sir o‘tkazish, ularni ruhlantirish yoki muayyan hissiyot uyg‘otish maqsadida faol qo‘llanadi.

Masalan, “qo‘rqmoq” so‘zining sinonimlari sifatida “cho‘chimoq”, “vahimaga tushmoq”, “seskanmoq” kabi variantlar mavjud bo‘lib, ular har biri qo‘rquv darajasini turlicha ko‘rsatadi. “Cho‘chimoq” yengil va vaqtinchalik hissiy holatni ifodalasa, “vahimaga tushmoq” kuchli va keskin qo‘rquvni bildiradi. Demak, sinonimlar nutqda hissiy ta‘sir kuchini oshirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Nutq madaniyati deganda adabiy til me‘yorlariga rioya qilgan holda, fikrni aniq, ravon, mantiqiy izchil va estetik jihatdan chiroyli bayon qilish qobiliyati tushuniladi. Bu jarayonda sinonimlardan o‘rinli foydalanish nutq madaniyatining muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Chunki sinonimlarni bilish va ularni nutq vaziyatiga mos ravishda qo‘llay olish insonning so‘z boyligi yuqoriligini, fikrlash doirasi kengligini hamda kommunikativ kompetensiyasini ko‘rsatadi.

Biroq sinonimlardan foydalanishda ehtiyotkorlik ham talab etiladi, chunki har qanday sinonimni har qanday vaziyatda ishlatish mumkin emas. Masalan, “yemoq” so‘zi bilan “tanovul qilmoq” so‘zi ma‘nodosh bo‘lsa-da, ularning uslubiy qiymati farq qiladi. “Yemoq” so‘zi oddiy so‘zlashuvda keng ishlatilsa, “tanovul qilmoq” ko‘proq rasmiy yoki hurmat ohangida qo‘llanadi. Shuning uchun sinonimlarni tanlashda matnning uslubi, auditoriya, kommunikativ maqsad hamda nutq vaziyati albatta hisobga olinishi zarur.

Sinonimlarning nutqdagi roli katta bo‘lsa-da, ularni noto‘g‘ri qo‘llash nutqda ma‘no buzilishiga, uslubiy xatolarga va fikrning noaniqlashuviga olib kelishi mumkin. Ba‘zan sinonimlar orasidagi nozik farqlar e‘tibordan chetda qolib, matnda g‘aliz yoki mantiqsiz ifodalar paydo bo‘ladi. Masalan, “xursand” so‘zi o‘rniga “mamnun” so‘zini har doim ham qo‘llab bo‘lmaydi, chunki “mamnun” ko‘proq qoniqish va rozilik ma‘nosini bildiradi, “xursand” esa quvonch hissiyotini ifodalaydi. Shuningdek, “muammo” va “masala” so‘zlari ham ayrim holatlarda sinonim sifatida ko‘rilsa-da, “muammo” ko‘proq yechim talab qiladigan murakkab holatni, “masala” esa muhokama qilinadigan yoki ko‘rib chiqiladigan vaziyatni anglatadi.

Demak, sinonimlarni o‘rinsiz qo‘llash nafaqat nutqning sifatini pasaytiradi, balki ilmiy matnlar va rasmiy hujjatlarda terminologik noaniqliklarni ham yuzaga keltirishi mumkin.

Xulosa

Date: 17th January-2026

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida sinonimlar nutqning boyligi va ifoda imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim leksik vositalardan biri hisoblanadi. Sinonimlar nutqda takrorlarni kamaytirish, fikrni ravon bayon qilish, ma'no nozikliklarini aniq ifodalash, uslubiy rang-baranglikni ta'minlash hamda emotsional-ekspressiv ta'sirni kuchaytirishda katta rol o'ynaydi. Shu bilan birga, sinonimlarni to'g'ri va o'rinli tanlay bilish nutq madaniyatining muhim ko'rsatkichi bo'lib, adabiy til me'yorlariga rioya qilish, matn uslubiga moslikni saqlash hamda kommunikativ maqsadni to'g'ri belgilash bilan chambarchas bog'liqdir.

O'zbek tilining sinonimik boyligini chuqur o'rganish, ularni ta'lim jarayonida faol qo'llash va o'quvchilarda sinonimlardan samarali foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, nafaqat nutq madaniyatini yuksaltiradi, balki milliy tilimizning imkoniyatlarini keng targ'ib qilishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlari. — Toshkent: Fan, 1974.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'qituvchi, 1992.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1978.
4. Mirtojiev M. Hozirgi o'zbek adabiy tili (Leksikologiya va frazeologiya). — Toshkent: Fan, 2001.
5. Mahmudov N. Nutq madaniyati asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 1996.
6. Yo'ldoshev M. Matn va uning lingvistik tahlili. — Toshkent: Fan, 2008.
7. Shomaqsudov Sh., Rasulov I. O'zbek tili stilistikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1983.
8. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: O'qituvchi, 1995.
9. Abdurahmonov G., Shukurov Sh. O'zbek tilining grammatikasi. — Toshkent: Fan, 1975.
10. Ne'matov H., Bozorov E. O'zbek tili leksikologiyasi. — Toshkent: Fan, 1998.

